

TRANSSCIENCIÁLNÍ KATEGORIE A PRINCIP SPECIFIČNOSTI V PSYCHOLOGII OSOBNOSTI

VLADIMÍR SMĚKAL

1

Každá věda se snaží vystihnout nejzákladnější způsoby existence a činnosti svého předmětu zkoumání pomocí formulace principů a kategorií. V této studii nám půjde o zmapování nikoliv předmětných kategorií, ale těch kategorií, které jsou vzhledem ke konkrétním vědám „přesahné“ a které přesto k popisu a objasnění svého předmětu různé vědy potřebují. Jde při tom o danosti, které všichni známe v různých oblastech vědění a intuitivně je používáme, aniž je dovedeme přesně a jednoznačně definovat. V mnoha oborech např. používáme pojmů „frekvence“ nebo „síla“, ale sémantický obsah těchto pojmů je v každém vědním oboru poněkud odlišný, někdy dokonce metaforický. *Kategorie* — jak praví logika — patří k nedefinovatelným pojmům, protože pro ně nelze najít nadřazené rodové pojmy. Oblast a způsob jejich použití však lze vymezit konstitutivně, a o to se v dalším textu pokusíme ve vztahu k pojmu „osobnost“.

Rovněž *principy* patří k základním metateoretickým jednotkám, jimiž vyjadřujeme na teoretické úrovni klíčové zákonitosti dané oblasti vědy. A k těm princip specifičnosti nesporně patří. Odvažujeme se tvrdit, že jeho opomíjení a nerespektování je jednou z příčin zaostávání psychologie osobnosti za požadavky a nároky praxe i vlastní vnitřní výstavby teorie.

2

Snad nejčastější kategoriální dvojicí v uvažování o osobnosti je polarita STRUKTURA A FUNKCE.

Uvažujeme-li o struktuře osobnosti, hledáme odpověď na otázku „Z čeho se osobnost skládá?“, kdežto na funkci se ptáme otázkou „Co dělá?“, „Čeho funkcí jsou její projevy?“ Strukturálně zaměřeni psychologové vypracovávají různé seznamy rysů, resp. hledají vztahy mezi rysy, jejich uspořádání. U funkčních psychologů osobnosti už takto jednoznačně vymezené pracovní pole nenajdeme. Intuitivně tušíme, že vymezení funkcí osobnosti — např. funkce homeostatické, adaptační, rozvojové apod. — je něco jiného než zkoumání toho, jak vzniká určitý rys a jak se projevuje, jak funguje např. intelekt, co dělají s člověkem emoce apod.

Blízko uvedené polaritě je protiklad STATIKA — DYNAMIKA. Statické teorie osobnosti jen zjišťují momentální obraz osobnosti, jakoby to bylo něco trvalého a předpokládají, že v osobnosti jsou jakési definitivní „spouštěče“ určitého chování či prožívání. Dynamické přístupy naopak zdůrazňují, že prožívání a chování osobnosti je průběžně řízeno a že se podle vyvolávajících podmínek situace vždy příslušné schéma jednání aktuálně utváří.

Uvedené dva páry protikladů jsou konkretizovány ve dvojici DISPOZICE (VLASTNOST, RYS) kontra PROCES, a ve dvojici DETERMINACE — REGULACE. *Dispozice* — ať už mají podobu rysů či schopností nebo potřeb — *determinují* prožívání a chování, *dynamické, procesuální a stavové* jednotky osobnosti prožívání a chování *regulují*.

Velmi důležitou, ale v psychologii málo využívanou kategoriální dvojicí, je polarita FORMA — OBSAH. Mnohé přístupy ke zkoumání osobnosti se zajímají jen o determinanty, které určují průběh či úroveň jednání, aniž by se věnovaly předmětu a cíli jednání. Eysenckův model jednoduché struktury osobnosti je typicky formální, když za osobnost považuje strukturu stability — lability a impulzivity — reflexivity (jak lze v Eysenckově pojetí extraverti — introverti vymežit). Naproti tomu Sprangerova koncepce životních hodnotových forem — navzdory slovu „forma“ — je zřetelně obsahová, týká se toho, oč člověku v životě jde, na co je zaměřen. Podobně teorie struktury intelektu a kognitivních stylů jsou spíše formální, zatímco koncepce propozic, schémat a scénářů, obrazů světa a plánů činnosti jsou především obsahové. I když jde o polaritu známou spíše z oblasti věd o umění, mají tyto transscienciální pojmy své plné oprávnění i v psychologii osobnosti.

Svéráznou roli v psychologii osobnosti hraje dialektika CELEK — ČÁST, a to zejména díky celostní psychologii, která nastolila ideu primátu celku nad částmi a jeho priority. I kdyby šlo o spekulativní postulát, faktem zůstává, že osobnost viděná v jednotě své životní dráhy je nesporně živým celkem, kde jakoby aktivita jednotlivých částí byla celostnímu principu podřízena a dostávala často svůj smysl teprve na pozadí poznání o celku osobnosti. Přírodovědně orientovaná metodologie, z níž psychologická věda čerpá ideál exaktnosti, však je založena na analytickém myšlení, které postupuje od poznání částí, z nichž skládá obraz funkčního celku. Ve svém stěžejním díle L. S. Vygotskij (1934) dopo-

ručuje pracovat s pojmem *jednotky* osobnosti spíše než s *elementem*, což lze postavit proti ideálu „mental chemistry“, s nímž vystoupil Eysenck. Jednotka je základní funkční strukturou, která má svou stavbu, ale dá se s ní zacházet jako s dále neanalyzovaným východiskem uvažování.

Přístup, který klade důraz na části a elementy, se v behavioristické psychologii nazývá MOLEKULÁRNÍ a staví se proti MOLÁRNÍMU přístupu operujícímu s vyššími jednotkami osobnosti jako celkem. Oba tyto přístupy mají své oprávnění, oba jsou heuristicky plodné. Bylo by třeba definovat okruhy problémů, na něž je lze aplikovat.

Moderní vědecká metodologie jednoznačně přechází od IZOLACIONISMU k SYSTÉMOVOSTI, a to jak při plánování výzkumu tak při zkoumání způsobů existence objektu poznání. Osobnost je systémem jednotek, které jsou ve vzájemných vztazích, osobnost sama se svým okolím tvoří síť *vztahů*, systémy osobnosti lze vymezovat horizontálně i vertikálně, souřadně i hierarchicky. Pro poznání osobnosti má smysl zkoumat rovinu biochemickou, orgánovou, psychickou i sociální a duchovní.

Pro praxi psychodiagnostiky osobnosti má zásadní význam polarita JEVU a PODSTATY. Hegelovo lapidární konstatování „Kdyby se podstata a jev přímo kryly, veškerá věda by byla zbytečná“, ukazuje na důležitost přesných poznatků o tom, co tyto filozofické kategorie v aplikaci na osobnost znamenají. Zdá se, že Cattellovo rozlišení povrchových a pramenných rysů zde má své zakotvení, stejně jako zkušenost, že jevy podstatu nejen odhalují, ale i maskují a zakrývají. Odtud „odkrývající“ metoda psychoanalýzy, jako jeden z nejnáročnějších způsobů poznání vnitřního světa osobnosti. Zdá se, že i teorie atribucí může plodně čerpat z filozofických poznatků o vztazích mezi jevy a podstatou.

V aplikaci na stavy a obsahy prožívání je na místě rozlišovat protiklad POVRCH — HLOUBKA. Hovoří se o povrchních a hlubokých emocích, což není jen metafora, nebo o povrchních či hlubokých vztazích k lidem a k životu vůbec. Povrchnost zde znamená vnějškovost, nestálost, přelétavost, nezávaznost, kdežto hloubku chápeme jako opravdovost, niternost.

Další transscienciální dvojicí jsou kategorie PŘÍČINA — ÚČINEK. Moderní, scientistická psychologie přijala beze zbytku paradigma tzv. generalizujících či nomotetických věd, které chápou *souvislosti* mezi zkoumanými danostmi v rámci principu determinismu. Jako příčiny se nejčastěji uvádějí různé druhy podnětů, situační aspekty, genetické vlohy, stavy organismu, osobnostní dispozice. Kategorie účinku zahrnuje různé modalities prožívání a chování a konsekvence psychické činnosti osobnosti. Při tom ovšem příčinou nebo alespoň podmínkou zprostředkující účinek mohou být i prožitky vzhledem k chování nebo stavy organismu vzhledem k prožitkům apod. Zavedení kategorie PODMÍNKA, jejíž metodologický význam zdůrazňuje zejména kondicionalismus, je v psycho-

logii heuristicky nezbytné. Metodologické schéma uvažování pak dostává podobu:

PŘÍČINY —→ (PODMÍNKY) —→ ÚČINKY

Psychologie pojímaná jako věda „chápající“ však důraz na obecnost a zákonitost nahrazuje paradigmatickým individualismem a idiograficitou, které je podřízeno principu finality. Do popředí se zde dostává kategoriální polarita ÚČEL (CÍL) kontra PROSTŘEDEK.

Obě tato paradigma jsou pro psychologii potřebná. Je řada oblastí psychologie osobnosti, kde má smysl se ptát „Čeho účinkem je tento jev?“ nebo „K jakým účinkům vedou tyto příčiny a podmínky?“, a naproti tomu je mnohdy nezbytné si klást otázky „CO znamená tento jev?“, „Jaký je smysl či cíl tohoto projevu?“, „Jaké prostředky vedou k tomuto žádoucímu výsledku?“ (Otázka důležitá např. v psychoterapii nebo praxi výchovy).

Uvažováním o determinismu a finalitě v psychologii osobnosti se dostáváme do sféry *principu vývoje* či *geneze* osobnosti. Kategoriální polaritou je zde dvojice STÁLOST — ZMĚNA. Není sporu o tom, že se osobnost vyvíjí, že prochází identifikovatelnými uzlovými body, které představují vynoření kvalitativně nových charakteristik. Jde však o nové, které je j i n é, nebo jde jen o rozvíjení daného výchozího základu — tedy o změnu nebo jen o růst? Mezi psychology osobnosti se v současnosti vedou ostré diskuse o tom, zda změna osobnosti je vůbec možná. Nemyslí se tím ani tak vývojové změny nebo změny způsobené poruchami osobnosti (patologickým vývojem či rozpadem zavedených struktur), ale změny způsobené výchovou či psychoterapií. Většina badatelů se kloní k názoru, že v takových případech dochází spíše k proměně MOŽNOSTI ve SKUTEČNOST, čili k manifestaci toho, co už existuje v podobě latentních dispozic (vloh) a čemu jen psychoterapie či výchova pomáhají na svět. Soudí se, že toto je jedno z nejméně vzrušujících témat psychologie osobnosti druhé poloviny dvacátého století. Jestliže přijmeme předpoklad reálnosti změn osobnosti pak nutně musíme odpovědět otázky, co je ke vzniku změny nevyhnutelné, jak taková změna probíhá, u jakých typů osobnosti lze změnu navodit snáze, u jakých je to téměř nemožné, atd. S principem vývoje souvisí polarita DIFERENCIACE A INTEGRACE, která se někdy považuje za mechanismus procesu vývoje.

Mezi psychology osobnosti snad není badatele, který by zpochybňoval přesvědčení, že osobnost je produktem působení určitých činitelů *utváření* jejich jednotlivých charakteristik a systémových kvalit. Předpokládá se při tom, že jde o celoživotní a po dobu života nekončící proces dosahování jednotlivých stupňů zralosti, při čemž ustrnutí nebo dovršení vývoje během životní dráhy jedince závisí na individuální konstelaci celého přediva vlivů, které lze rozlišit na INTRAGENŇÍ a EXTRAGENŇÍ, při čemž v rámci vnitřních sil se rozehrává střetání zděděného a prena-

tálně získaného (vrozeného) a v rámci vnějších sil probíhá rozhodující — často konfliktní souhra — faktorů **SOCIALIZACE** a **INDIVIDUACE**. Říká se, že k tomu, aby se jedinec plně stal sám sebou, musí se plně začlenit do svého společenství. Vygotskij tuto polaritu vyjádřil svým známým *principem interiorizace*.

K formálním a výrazně transcienciálním kategoriím patří tři antinomie: **ABSTRAKTNÍ — KONKRÉTNÍ, OBECNÉ — SPECIFICKÉ** a **UNIVERZÁLNÍ — JEDINEČNÉ**.

Psychologie osobnosti pěstovaná jako akademická věda je zcela abstraktní. Budoucí dějiny psychologie o ní budou psát, že to byla psychologie bez člověka. Osobnostní charakteristiky jsou proměněny v hru proměnných, která probíhá v jakémsi abstraktním mnoharozměrném prostoru definovaném sérií dimenzí. Konkrétní psychologie osobnosti je psychologii vědce, umělce, pracujícího, muže, ženy, člověka s mimořádnými některými charakteristikami, člověka s určitými osobními problémy či chorobami atd.

K základním znakům pozitivisticky chápané vědy patří postulát obecnosti. Obecnost v psychologii chápeme především jako stejnorodost charakteristik, projevů nebo podmínek v určitém místě a čase, obecné je to, co se vyskytuje v různých situacích a v různém čase u téhož jedince, nebo také to, co je nezávislé na určitých podmínkách. Specifické se naopak vyznačuje vázaností na podmínky, místo a čas. Obecný faktor je společný všem výkonům dané složky osobnosti, kdežto specifický faktor se vyskytuje jen v jednom výkonu nebo v několika málo příbuzných výkonech či projevech. V rámci výkladu o principu specifičnosti o této kategorii pojednáme podrobněji.

Kategorie univerzálnosti vyjadřuje skutečnost, že některé psychické charakteristiky se vyskytují u všech jedinců daného druhu a tím vlastně ztrácejí svou specifikující hodnotu. O člověku jako o osobnosti nic nevyovídá, že umí mluvit, že má dvě oči, že chodí vzpřímeně. Odlišnost a vybočení z řádu univerzálního je kvalifikována jako abnormálnost či patologie. Opakem univerzálního je jedinečné. Říká-li se, že každá osobnost je jedinečná a neopakovatelná, nelze takový výrok chápat absolutně. Myslí se tím, že v jednotě všech faktorů osobnost utvářejících a v jednotě žovitní dráhy je osobnost jistě jedinečná, ale tato jedinečnost je dána konstelací charakteristik a podmínek, z nichž většina uvažovaná izolovaně se vyskytuje i u jiných jedinců. Uprostřed mezi univerzálním a jedinečným se nachází **TYPICKÉ**. Typologie, která typové variace zkoumá, je v poslední době ve stínu pozornosti, již se těší studium tzv. *osobnostních syndromů*. Syndromem psychologie osobnosti rozumí konstelaci charakteristik, které se častěji vyskytují pospolu a které dávají osobnosti specifickou tvářnost. Hovoří se např. o autoritářském syndromu, o funkcionářském syndromu. Typologické uvažování předpokládá polytypické nebo antitypické schéma, kdežto o syndromech osobnosti je možno uvažovat bez konstrukce nějakého typologického modelu komponent.

Z gnozeologického hlediska je pro psychologa osobnosti zásadní otázkou, zda cesty poznání osobnosti vyžadují matematiku nebo spíše vytríbený jazykový cit. Už v protikladu vysvětlující a rozumějící psychologie je toto dilema obsaženo. Jeho řešení není ve vyloučení jedné z alternativ, ale v jejich specifické spolupráci. Některé problémy lze snáze řešit uplatněním přístupu MATEMATICKÉHO, na jiné se více hodí přístup LINGVISTICKÝ. Jiný název těchto kategorií je DISKURZÍVNÍ kontra HERMENEUTICKÝ.

Positivistická metodologie, která v psychologii osobnosti dosud převládá a která dosáhla svého vrcholu v dílech R. B. Cattella a H. J. Eysencka, klade důraz na matematickou analýzu dat, což vyžaduje maximum formalizace už ve fázi plánování výzkumu a získávání údajů. Kvalitativní metodologie je dosud ve stádiu hledání své operacionální podoby, její perspektivnost však možno vidět v nereduktivním přístupu k psychické realitě a v respektování obsahů vnitřního světa osobnosti. Zdá se, že integrálním spojením matematiky a lingvistiky bude *psychosémantika vědomí*, kterou rozpracovávají moskevští psychologové V. Petrenko a A. Šmelev. Psychosémantická metodologie překonává „literárnost“ či „betletričnost“ pouze lingvistického přístupu, aniž by zbavovala poznání jeho živé konkrétnosti a jedinečnosti.

V psychologii osobnosti se vynořuje i otázka POZNATELNOSTI osobnostních charakteristik a zejména obsahů vnitřního světa osobnosti. Pozitivismus se svým zjednodušujícím postulátem „Poznatelné je to, co je měřitelné, a co není měřitelné, nepatří do vědy“, vypuzuje za hranice „vědecké“ psychologie osobnosti vše to, co v privátním životě osobnosti má podobu „osobnostního TAJEMSTVÍ“. (V psychopatologii se hovoří o patologickým tajemství, jehož pochopení je někdy jedinou možností, jak nalézt způsob terapie.)

Zjednodušeně lze říci, že vědění o osobnosti má tři stupně: poznání, porozumění a pochopení. *Poznání* vysvětluje zákony utváření a jednání osobnosti. *Porozumění* předpokládá, že umíme vyložit individuální souvislosti mezi vnitřními podmínkami a vnějším jednáním, mezi jednotlivými událostmi životní dráhy jedince. *Pochopení* je založeno na spolužití, na odhalení skrytého smyslu jednání. K poznání stačí zprostředkované znalosti, k porozumění je nutné vcítění a nepřímá zkušenost, kdežto pochopení vyžaduje přímou zkušenost na základě vnitřního ztotožnění s poznávaným. Poznání je explicitní a intersubjektívni, pochopení svým účastenstvím na bytí druhé osobnosti je hermeneutické a osobní.

Tímto výčtem a komentářem jsme zdaleka nevystihli všechny transcienční kategorie, které pomáhají psychologii osobnosti diferencovaně popisovat a objasňovat jednotlivé danosti osobnosti. Je to jen předběžný náčrt, ještě neúplný, jak co se týče definování a argumentace, tak pokud jde o ilustrativní příklady. Jde tu o zmapování tzv. „činnostního pole“ naší vědy.

3

Psychologie osobnosti představuje v systému věd disciplínu, která usiluje o exaktní zkoumání objektu, který je svou podstatou individuální. A jestliže exaktnost znamená respektování ideálu zobecnitelnosti, objektivity, opakovatelnosti — a „individuální je nepředpověditelné“, jak pravil Windelband — pak se psychologie osobnosti dostává do jádrového rozporu. Jedno z možných východisek spatřujeme v respektování a využívání principu specifčnosti. Jeho idea může být vyjádřena tezí: *Jediná pravda, kterou lze v psychologii osobnosti obecně postulovat zní, že vše v osobnosti je specifické.* V dalším výkladu se pokusím objasnit na příkladech, co toto tvrzení znamená a jak nám může pomoci ze zmíněného paradoxu.

Specifčnost se především týká *působnosti podnětů*. Z každodenního pozorování i pečlivě kontrolovaných výzkumů je známo, že účinek určitého vlivu na osobnost je zprostředkován jednak už zformovanými vnitřními podmínkami (individuálními zvláštnostmi) a jednak vývojovou připraveností. Tato druhá podmínka se někdy charakterizuje tvrzením, že tytéž podněty vyvolávají různé účinky v závislosti na tom, v kterém období zvýšené vnímavosti na jedince působí. Je prokázáno, že i geneticky negativní konstelace se nemusí projevit, jestliže jsou nepřítomné podpůrné a vyvolávající momenty. Je prokázáno, že např. vzájemné neshody rodičů ovlivní dítě negativně, vyskytují-li se v období kolem 5 let a pak v dospívání. Mimo tato období je jejich efekt minimalizován. Každý zkušený pedagog ví, že působí-li na všechny žáky stejně, spíše zvětšuje rozdíly mezi nimi; chce-li docílit, aby se u všech nebo aspoň většiny vytvořil určitý návyk či dovednost, respektuje zásadu individuálního přístupu a s každým jedná v souladu s jeho vlastními předpoklady.

Specifické jsou i *účinky záměru* a samotného *jednání* lidí. Lidová moudrost tuto skutečnost glosuje rčením „Dělají-li dva totéž, není to totéž“. Zejména sofistickované analýzy francouzských moralistů přesvědčivě ukazují, jak naše jednání často neodpovídá našim úmyslům. Jistě zde hraje roli složité předivo vědomých a nevědomých motivů, ale i ta okolnost, že na výstupní část našich intencí má vliv tolik podmínek, které nemůžeme tak kontrolovat jako vnitřní přípravnou část jednání, že výsledek je často jiný než chceme nebo potřebujeme. A. Comte vyjádřil tento fakt svou známou tézí o „heteronomii účelů“, již sice interpretoval odcizení výsledků jednání sociálních skupin od jejich zájmů, ale lze jeho postřeh plně aplikovat i na jednání jednotlivce. Připomeňme si jen např. takový projev etikety jako je zdvořilost: Od čistě formálního vyjádření, přes utilitární a servilní zdravení výše postavených (bez vnitřního postoje) až po skutečný výraz úcty. Kolik různých determinant odlišujících jedince má tak často morálně zavrhaná „lenost“. Od nechuti vykonávat určitou činnost, přes nezájem až po nedovednost vyvíjet volní úsilí, neznalost způsobu efektivního provedení či nemoc. Klasická psychologie

osobnosti (L. Klages, Fr. Baumgartenová ad.) hovoří o „pravých“ a „nepravých“ vlastnostech, individuální psychologie ukazuje, že některé projevy mají kompenzační charakter (např. sebevědomé či ascendentní jednání může někdy maskovat úzkostnou nejistotu). Protože velká část aplikované psychologie závisí na tom, jak úspěšně dovede z vnitřních charakteristik osobnosti vysuzovat pravděpodobné konsekvence (výsledky jednání), je důležité zkoumat všechny specifikující vlivy a zprostředkující články mezi determinantou či regulačním procesem a jeho výsledkem. Podle N. Hartmanna „čím více vystupujeme po žebříčku jsoucna, tím více se individua individualizují“, takže u člověka patří problém individualnosti k prvořadým.

Důležitým důsledkem výše uvedené sféry působnosti principu specifičnosti je to, co se též nazývá *princip ekvifinality*: Týž projev, syndrom, manifestace, životní adaptační nesnáze aj. mohou u různých jedinců vyplývat ze zcela odlišných příčin a vnitřních podmínek, jinak řečeno mohou mít zcela odlišnou genezu a způsob existence. Např. čtecí obtíže jsou u jednoho dítěte determinovány dyslexií, tj. určitým druhem lehké mozkové dysfunkce, u jiného dítěte mohou mít svou specifickou sociogenezu (reakce na interakci rodiče — dítě), jindy mohou být důsledkem nevhodné metody výuky čtení (např. předčasná výuka v předškolním věku ambiciozními rodiči) apod.

Nerespektování tohoto principu má své důsledky v psychodiagnostice, která mnohdy probíhá cestou „krátkého spojení“, uvažujíc jen jedno nebo několik hypotetických objasnění určitých symptomů.

Vážné důsledky má nepřihlížení k principu specifičnosti v psychoterapii, která se často realizuje v závislosti na módních vlnách: pro všechny pacienty stejný postup, který je právě v popředí zájmu. Mělo by platit nejen to, že každý klient potřebuje sobě odpovídající terapii, ale i to, že každý terapeut je způsobilý realizovat jen určité druhy terapie a může tedy být úspěšný jen pro určité skupiny klientů. To samozřejmě platí i pro oblast výchovy, kde je ještě méně specifičnost reflektována. Ze specifičnosti vyplývá též idea *kompatibility*, tedy požadavek zkoumat, jaké kombinace osobnostních zvláštností jsou harmonické a jaké naopak mohou přispívat ke vzniku konfliktních vztahů. Důsledky např. pro vytváření pracovních kolektivů, pro výběr vhodného vedoucího do určité skupiny atd. jsou zřejmé.

Princip specifičnosti patrně vede i k tomu, že u některých osob může být určitá charakteristika více obecná, u jiných více specifická, nebo u téže osoby v jedněch podmínkách se daná charakteristika projevuje obecněji, v jiných specificky. Není třeba dokazovat, že někteří lidé jsou univerzální extraverti, kdežto u jiných je extravertize vázána např. na pobyt ve známém prostředí nebo na vztah k věcem apod.

Pro rozvoj psychologie jako vědy, která usiluje o rovnoprávné postavení v systému věd a usiluje tedy o nalezení univerzálních zákonů (neboť to je jedno z dogmat ideálu vědeckosti), je princip specifičnosti jako by na-

rušením tohoto úsilí. Jedním z východisek z tohoto dilematu může být uznání předpokladu, že univerzální zákony platí pro nižší psychické funkce, které se utvářejí v oboru platnosti paradigmatu věd o přírodě, kdežto specifické zákony platí pro vyšší psychické funkce podřízené působnosti paradigmatu kulturně historického vývoje. Aplikace této myšlenky Vygotského neznamena zavádění schizmatu či ideálu vědeckosti, ale respektování hierarchické výstavby skutečnosti, o níž uvažuje mnoho směrů filozofie XX. stol. od N. Hartmana až po P. Teilharda de Chardin. Teorie a zákony podle tohoto stanoviska neplatí obecně, ale platí vždy pro určité skupiny jednotek; tento univerzální zákon specifičnosti je tím významnější, „čím výše vystupujeme po žebříčku jsoucna“.

Např. teorie barevného vidění má obecnou platnost a vysvětluje pro všechny jedince jakto, že vidíme barevně, resp. při daltonismu nebarevně nebo s porušením barevného vidění, ale teorie kognitivní disonance je již specifičtější platná v tom, že zahrnuje v různém rozsahu různé jedince i různé sféry postojů. Proto v psychologii osobnosti každé pozitivě získané vědění může být efektivně aplikováno na některé jedince. Dokonce lze předpokládat, že některé osobnosti úspěšně objasníme pomocí teorie psychoanalýzy, jiné pomocí individuálpsychologických konstruktů, jiné gestalisticky a další behaviorálními principy. A nemusí to znamenat slabost či nedokonalost naší vědy, jak soudí stoupenci univerzálnosti.

4

Metodologicky lze vysvětlit, že princip specifičnosti se dosud nestal běžnou noetickou výzbrojí psychologa osobnosti takto: Teorie osobnosti vznikají zobecňováním dat a faktů o souvislostech lidského jednání a funkčních jednotek, které je determinují a regulují. Psychologové při tom tato zobecnění vytvářejí z toho materiálu, z těch výzkumných daností, s nimiž pracují, ale pak je zobecňují jaksi automaticky na kterékoliv proměnné dané třídy. V psychologii osobnosti se uznává, že jiný typ klientely měl S. Freud, s jinými osobnostmi pracoval A. Adler, jiné osoby zkoumal H. Eysenck a R. B. Cattell. Tím však je dáno, že jejich poznatky platí pro tu třídu jevů a třídu prvků zkoumání, na nichž byly poznatky získány a že jsou pro daný okruh proměnných specifické. Při nomoteticky pojatých výzkumech je také běžné, že poznávacími nástroji jsou zachycovány společné prvky zkoumaných proměnných, které však u různých jedinců jsou začleňovány do jiných souvislostí a existují v jiných strukturách. Při běžně používané multivariační strategii zpracování dat, která je budována na homeoscedastickém předpokladu o vztazích mezi proměnnými, korelují jen tyto společné prvky a vytvářejí zdánlivý obraz obecných souvislostí. Už R. Meili (1963) poukázal na to, že

vztahy mezi proměnnými v psychologii osobnosti jsou spíše heteroscedastické a že by se badatel měl zaměřovat nejen na to, co je charakteristické pro korelující úseky sledovaných proměnných, ale i na to, co je společné těm osobám, které se dostávají do kategorie vzájemně disparátních proměnných (jedna s vysokými, jedna s nízkými hodnotami). Pak bychom mohli vytvářet smysluplné modely a teorie, které by poskytovaly specifická výkladová schémata a rámce.

Představme si, že např. zkoumáme vztah mezi agresivitou a extravertí — introvertí. U některých osob je agresivita výrazem dispozice k agresi, u jiných osob jde o agresi jako dynamismus (proces) vyrovnávání se s postojem určitých osob, u dalších může být agresivita motivem. Každá z těchto agresí úplně jinak souvisí s extravertí — introvertí, což může korelaci snižovat nebo měnit, ale běžná výzkumná strategie tyto specifické souvislosti vůbec nedokáže zjistit. Důležité tedy zkoumat všechny kombinace vztahů mezi agresivitou a introvertí — extravertím, a objasňovat pomocí dalších technik daný typ souvislostí. Tím se výzkum nutně stává náročnější, nejen vícestupňovostí, ale i požadavkem kombinace idiografičnosti s tradiční nomotetičností. Rozpracování adekvátních výzkumných postupů umožní realizovat paradigma idiotetičnosti, o němž hovoří J. T. Lamiell (1986).

Operačním rozpracováním naznačených principů se snad podaří realizovat ideál, který formuloval S. L. Rubinštejn (1957) ve svém *Bytí a vědomí*: „Vůbec je třeba říci, že funkcionalistická stavba psychologie vede k umělému roztrhávání a rozdělování jevů v podstatě zcela stejnorodých, odrážejících tytéž psychologické zákonitosti do různých rubrik (vnímání, paměť atd.). I v tomto smyslu je nutná zásadní přestavba. V budoucnosti bude muset být základní část psychologie budována jako soustava zákonitostí, které mají obecnou platnost pro jevy, jež patří k různým funkcím, k různým procesům“. Realizací tohoto ideálu se snad podaří překonat dosavadní rozpor specifického a obecného, a pak princip specifičnosti v té podobě, jak jsme jej formulovali, ztratí své opodstatnění.

L I T E R A T U R A

- Eysenck, H. J.: *Sense and nonsense*. Harmondsworth 1969.
 Lamiell, J. P.: *Psychology of Personality*. New York 1985.
 Meili, R.: *Struktura osobnosti*. (1963). Bratislava 1967.
 Petrenko, V. F.: *Psichosemantika soznanija*. Moskva 1988.
 Rubinštejn, S. L.: *Bytí a vědomí* (1957). Praha 1961.
 Šmelev, A. G.: *Vvedenijsje v eksperimentalnuju semantiku*. Moskva 1983.
 Tomaszewski, T.: *Systemy i kierunki psychologii*. Varšava 1985.
 Vygotskij, L. S.: *Myšlení a řeč*. (1934). Praha 1968.

TRANS-SCIENTIAL CATEGORIES AND THE PRINCIPLE OF SPECIFICITY IN THE PSYCHOLOGY OF PERSONALITY

In this paper the author concerns the review of trans-sciential categories, that are used in the "working field" during describing and explanation of personality, his behaviour and experience. There are characterised such categories as structure and function, disposition (trait) and process, determination and regulation, form and content, whole and parts, characteristics and element, molecular and molar, isolation and system, phenomenon and nature, surface and deepness, cause and event, aim and tool, constancy and change, differentiation and integration, possibility and reality, intragenic and extragenic, socialisation and individuation, abstract and concrete, general and specific, universal and unique. To these ontological categories are completed gnoseological polarities as are mathematical and linguistic, discursive and hermeneutic, explicit and implicit.

Separately is described the nature and role of principle of specificity, that stand against the principle of universality. To considerate this principle suppose that researcher constitutes such frame of reference, that gives the width of its usefulness in explanation of personality features.

